

Gezocht: katholiek met hart voor natuurschoon

De natuurbeschermingsbeweging in Nederland en het katholieke volksdeel

Kristian Mennen

Abstract

The nature conservation movement and Catholicism were conspicuously detached in the Netherlands in the first half of the twentieth century. Nature conservation was apparently not an area of interest for the emerging Catholic 'pillar'. Most conservationist groups and associations and their leaders were affiliated to the 'neutral' or 'liberal' pillar. The first half of this article provides an overview of the individual Catholic activists, conservationists, and hobby naturalists affiliated to the nature conservation movement in this early period.

After 1945, however, Catholic under-representation became an issue for the Dutch nature conservation movement. Associations such as Natuurmonumenten were influenced by new perspectives on pillarisation and democratic participation, and met local opposition to their work in predominantly Catholic regions in the Netherlands. Once the conservationists 'discovered' that they did not have enough Catholic members and had no influential contacts in the Catholic pillar, they tried to amend this by approaching their friends in the Catholic elite.

The Catholic political party usually opposed the goals of nature conservation in the 1950s, while left-wing politicians affiliated to the nature conservation movement defended them. The perception of an antagonistic relationship between nature conservation and Catholicism has persisted in the Netherlands since. It seems that this impression is actually based on that specific historical constellation in the Netherlands, and much less so on any fundamental incompatibility of nature conservation and Catholicism.

Keywords: Catholicism / Nature conservation / Netherlands / Pillarisation

De verzuiling, het bestaan van meerdere van elkaar gescheiden sociaal-culturele milieus in Nederland, geldt als één van de bepalende kenmerken van de Nederlandse maatschappij in de eerste helft van de twintigste eeuw. Des te opvallender is het dat het concept nauwelijks voorkomt in studies over de geschiedenis van *natuurbescherming* in Nederland. Volgens Peter van Dam is natuur- en milieubescherming bij uitstek één van de nieuwe 'lichte gemeenschappen', die vanaf de jaren zeventig het maatschappelijk middenveld in Nederland gingen bepalen.¹ Natuurbescherming bestond als maatschappelijk thema al sinds het begin van de twintigste eeuw, dus juist in de periode waarin de 'zware gemeenschappen' veel sectoren van het maatschappelijk leven in 'verzuilde' kaders afbakenden. In België waren de natuurbeschermingsorganisaties in deze periode wel degelijk gescheiden aan de hand van religieuze overtuigingen, taalverschillen, opvattingen over wetenschap of esthetiek.² In Nederland is het daarentegen veel moeilijker om de geschiedenis van de natuurbeschermingsbeweging in verband te brengen met de diverse zuilen.

Binnen de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland (Natuurmonumenten) gaven in de eerste helft van de twintigste eeuw mannen uit de burgerlijk-liberale ('neutrale') zuil de toon aan. Rond 1950 werden dan weer de banden tussen de natuurbeschermingsbeweging en de socialistische zuil aangehaald. Tot 1945 is het katholieke volksdeel in Nederland opvallend afwezig. Katholieken ontbraken goeddeels in de 'neutrale' beweging rondom Natuurmonumenten, maar vormden ook geen eigen, verzuilde natuurbeschermingsbeweging. Was er iets bijzonders aan de hand met betrekking tot de natuurbeschermingsbeweging en het katholieke volksdeel in Nederland?

In de historiografie bestaan twee meer algemene invalshoeken over de verhouding tussen natuurbescherming en (christelijke of katholieke) religie. Ten eerste betoogde de Amerikaanse historicus Lynn White in 1967 dat het christendom per definitie vijandig zou staan tegenover natuurbescherming. Het scheppingsverhaal plaatst de mens immers aan het hoofd van de schepping, met de opdracht om de natuur te beheersen en onderwerpen. Het christendom zou dan ook medeverantwoordelijk zijn voor de eeuwenlange vernietiging van natuur en milieu.³ In Nederland

1 Vgl. Van Dam, *Staat van verzuiling*, 78-79.

2 De Bont en Heynickx, 'Landscapes of Nostalgia'; Caspers, *De geschiedenis van de natuurbescherming*.

3 White, 'The historical roots of our ecologic crisis'. Vgl. Nash, *The Rights of Nature*, 88-113; Radkau, 'Religion and environmentalism'.

hanteerde vooral de historicus annex bioloog Ger Harmsen het perspectief van een onoverbrugbare kloof tussen de kerngedachten van het christelijk geloof en natuurbescherming.⁴ De sterke negatieve vooringenomenheid in Harmsens werk kan onder andere verklaard worden uit zijn eigen biografie – autodidact, afkomstig uit een arbeidersgezin in Amsterdam, lange tijd lid van de communistische partij – en vanuit de historische situatie die hij in de jaren vijftig en zestig beleefde. In die periode gold natuurbescherming als een politiek ‘links’ thema, terwijl ‘rechts’, de Katholieke Volkspartij (KVP) voorop, juist bereid leek om te allen tijde natuurwaarden op te offeren aan economische welvaart.⁵ Zulke generaliserende uitspraken in hoeverre ‘het christendom’ of ‘het katholicisme’ nu inherent compatibel is met natuurbescherming, staan echter al snel op losse schroeven als ze in het (verre) verleden worden geprojecteerd. Harmsen baseert zijn analyse op een ietwat arbitraire selectie van christelijke denkers, waarbij heiligen zoals Franciscus van Assisi volgens hem een uitzonderingspositie innamen. Omgekeerd stond volgens hem het marxisme per definitie positief tegenover natuur en natuurbehoud, en was het negatieve *track record* van het communistische Oost-Europa voor wat betreft natuur en milieu de uitzondering op de regel.⁶

De tweede invalshoek lijdt in feite aan hetzelfde euvel. Rentmeesterschap is een inherent christelijke voorstelling van de verhouding tussen mens en natuur. Volgens dit concept heeft de mens de aarde alleen in bruikleen van God gekregen, met de verplichting om haar in goede staat te onderhouden en over te dragen aan toekomstige generaties. Dat het idee van rentmeesterschap prominent voorkomt in verkiezingsprogramma’s of rapporten van het Christen-Democratisch Appèl (CDA) of in de pauselijke encycliciek *Laudato Si’* van paus Franciscus, is natuurlijk een opsteker voor al diegenen, die hun christelijk geloof én hun affiniteit voor natuur en milieu onder één noemer willen brengen.⁷ In de dagelijkse praktijk is het echter perfect mogelijk dat het CDA politieke beslissingen neemt of ondersteunt die niet passen bij het beginsel van rentmeesterschap.

Er bestaan in binnen- en buitenland teveel uitzonderingen op de regel om vast te houden aan dat soort algemene, overkoepelende verklaringen. Historisch gezien was het behoud van natuur- en landschapsschoon in Duitsland, Frankrijk en Engeland in de negentiende eeuw zelfs een uitgesproken

4 Harmsen, *Natuurbeleving en arbeidersbeweging*, 12-15, 138-140.

5 Harmsen, *Herfsttijloos*; Schaminée en Van 't Veer, ‘Ontmoeting’.

6 Harmsen, *Natuurbeleving en arbeidersbeweging*, 12-20, 117-120, 142-144.

7 Paus Franciscus, Encycliciek *Laudato Si’*, art. 66-69; Keenan, *From Stockholm to Johannesburg*; Leenders en Van Meurs, ‘Het einde van de groene consensus?’, 34-38; De Tavernier, ‘Laudato Si’.

‘rechts’ thema, nauw verbonden met de waarden rondom God, Koning en vaderland. De conservatieve elites, die zich verzetten tegen de scheiding van Kerk en staat, stonden veelal tegenover ‘links’, destijds liberalen en socialisten, bij de verdediging van het nationaal erfgoed tegen de oprukkende moderniteit.⁸ In veel katholieke landen was de natuurbescherming dan ook in goede handen. De ornithologische vereniging De Wielewaal, opgericht in 1933, was bijvoorbeeld geworteld in het katholieke milieu in Vlaanderen.⁹ Maar dat betekent feitelijk alleen dat natuurbescherming en catholicisme elkaar in bepaalde historische situaties met succes konden vinden; het toont nog steeds niet aan dat er tussen beide een natuurlijke affiniteit of juist inherente vijandschap bestaat.

In dit artikel wordt dan ook ingezoomd op één zo’n bijzondere situatie: Nederland rond 1945. Zoals nog zal worden aangetoond, bestond in het katholieke volksdeel in Nederland vóór die tijd naar verhouding weinig belangstelling voor natuurbescherming. Natuurbescherming gold blijkbaar niet als een domein waarvoor eigen verzuilde instituties en organisaties nodig waren. Sommige katholieken waren wel aangesloten bij natuurbeschermingsorganisaties, maar dat deden ze meestal niet *als katholieken*, aantoonbaar vanuit hun religieuze overtuiging. De omgekeerde vraag, hoe de natuurbeschermingsbeweging zich positioneerde ten opzichte van het katholieke volksdeel, is in feite even ahistorisch. Het aandeel van katholieke natuurbeschermers in het ledenbestand of het bestuur van organisaties als Natuurmonumenten en de provinciale Landschappen kan wel worden vastgesteld – en dat zal in het verdere verloop van dit artikel ook gebeuren – maar de vraag ‘katholieken en natuurbescherming’ was voor de Tweede Wereldoorlog niet aan de orde.

Dit begon echter rond 1945 te veranderen. Bij de natuurbeschermingsbeweging ontstond het besef dat ze iets moest met het katholieke volksdeel: dat het relevant was dat natuurbescherming naar verhouding te weinig aanhang had onder katholieken, en soms zelfs direct in botsing kwam met katholieke belangenvertegenwoordigers. Dit artikel is vooral gebaseerd op bronnen en literatuur aan de kant van natuurbeschermingsorganisaties. Het is dan ook vooral een verhaal over hoe vanuit deze beweging naar het katholieke volksdeel werd gekeken, hoe katholieken rond 1945 een ‘probleem’ werden, en hoe de beweging dit probeerde op te lossen. Dat de pogingen

8 Ditt, ‘Naturschutz zwischen Zivilisationskritik, Tourismusförderung und Umweltschutz’; Lekan, *Imagining the Nation in Nature*; Mathis, ‘Nation and Nature Preservation in France and England’; Rollins, *A Greener Vision of Home*.

9 Caspers, *De geschiedenis van de natuurbescherming*, 136-156.

van Natuurmonumenten om katholieke geestverwanten aan zich te binden geen succes hadden, was een belangrijke oorzaak voor de daarop volgende ontwikkelingen. Vanaf de jaren vijftig werd het politieke katholicisme in de praktijk de belangrijkste tegenstander van de natuurbeschermingsbeweging. Het blijkt echter dat deze tegenstelling, die Lynn White en Ger Harmsen zo nadrukkelijk als vanzelfsprekend naar voren schuiven, in Nederland een *constructie* was. Het beeld van linkse natuurbeschermers, die tegenover geharnaste KVP-vertegenwoordigers van landbouw en industrie stonden, kwam niet overeen met de verhoudingen en ideologische affiniteiten vóór 1945, maar werd na de Tweede Wereldoorlog een *self-fulfilling prophecy*.

In dit artikel wordt eerst de context geschetst van de natuurbeschermingsbeweging in Nederland in het interbellum, gevolgd door een overzicht van de katholieke personen en organisaties, die zich in die periode wel degelijk bezighielden met natuurbescherming. Vervolgens worden voor de periode rond 1945 drie mogelijke redenen aangevoerd waarom de betrokkenheid van katholieken en hun verhouding tot de natuurbeschermingsbeweging opeens een probleem werden. Natuurmonumenten ging actief op zoek naar katholieken om dit probleem op te lossen, maar daardoor verzeilde natuurbescherming in de verzuilde kaders van het naoorlogse Nederland. Het artikel wordt afgesloten met een beschouwing over de politieke en maatschappelijke standplaats van de natuurbeschermingsbeweging vanaf de jaren vijftig.

De natuurbeschermingsbeweging en katholieken in het interbellum

De wortels van de natuurbeschermingsbeweging in Nederland liggen in de periode rond 1900. De leden en bestuursleden van de centrale organisaties in die tijd: Natuurmonumenten, de Nederlandsche Natuurhistorische Vereeniging (NNV) of de Nederlandsche Vereeniging tot Bescherming van Vogels, kwamen vooral uit de gegoede milieus en de maatschappelijke en wetenschappelijke elite in de grote steden. Afgezet naar de zich ontwikkelende zuilen in die tijd hoorden ze bij het burgerlijk-liberaal of vrijzinnig-protestants milieu. De kapitaalkrachtige contacten van Pieter Gerbrand van Tienhoven (1875-1953), vanaf 1927 voorzitter van Natuurmonumenten, in het Amsterdamse zakenleven en aan de beurs brachten het meeste geld binnen voor de aankoop van natuurmonumenten. Buiten de Randstad werd de vereniging gedragen door adellijke grootgrondbezitters, grote ondernemers, burgemeesters en andere plaatselijke notabelen zoals notarissen of onderwijzers. Natuurmonumenten stelde zich ten doel om

‘monumenten’ van het nationaal natuurlijk erfgoed, die voor het nageslacht verloren dreigden te gaan, te bewaren ten behoeve van het hele Nederlandse volk en maakte daarbij geen onderscheid naar maatschappelijke stand, sociale klasse of religieuze overtuiging.¹⁰ De gevallen waarin gewone schooljongens drie kwartjes doneerden voor de goede zaak werden groot uitgemeten,¹¹ maar verhullen dat Natuurmonumenten én de verwante organisaties binnen de beweging tot begin jaren vijftig een heel elitaire club vormden.

Uiteraard maakten ook katholieken deel uit van deze sociaal-maatschappelijke elite. Van de 51 leden van het Algemeen Bestuur van Natuurmonumenten in 1935 waren er zeven katholiek. E.O.J.M. baron van Hövell tot Westerflier (1877-1936), Willem Michiels van Kessenich (1902-1992), A.B.G.M. van Rijckevorsel (1882-1957), J.M.H.F.J. baron de Weichs de Wenne (1888-1965) en Alexander Eppo baron van Voorst tot Voorst (1880-1965) waren vooral lid van het bestuur in verband met hun positie bij het Limburgsch, Noordbrabantsch en Overijsselsch Landschap. A.F.O. van Sasse van Ysselst (1852-1939) was lid van de Eerste Kamer voor de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP); Eugène Dubois (1858-1940) was een beroemd paleontoloog.¹² Toen in 1932 de nieuwe koepelorganisatie Contact-Commissie inzake Natuurbescherming werd opgericht, werd de katholiek S.F.A.C.M. baron van Wijnbergen (1897-1965), tevens burgemeester van Lisse, secretaris van het bestuur.¹³ Deze ‘katholieke vertegenwoordigers’ zaten er echter niet als katholieken, maar vooral omdat ze tot het netwerk van Van Tienhoven behoorden: leden van de culturele, intellectuele en politiek-bestuurlijke elite van hun tijd.

Op dezelfde manier kwamen katholieken in het bestuur terecht van de diverse provinciale Landschappen. Deze stichtingen werden tussen 1927 en 1936 opgericht op initiatief van Natuurmonumenten, in een poging om de natuurbeschermingsbeweging sterker in de verschillende provincies te verankeren. De gebruikelijke procedure daarvoor was dat Van Tienhoven in gesprek ging met de Commissaris van de Koningin van de desbetreffende provincie. De stichting werd vervolgens met financiële ondersteuning van Natuurmonumenten in het leven geroepen.¹⁴

In Noord-Brabant benaderden Gedeputeerde Staten in 1932 de meest voor-
aanstaande, competente en invloedrijke personen in de provincie om zitting
te nemen in het bestuur van de Stichting het Noordbrabantsch Landschap.

¹⁰ Roenhorst, ‘De natuurlijke natie’.

¹¹ Bijvoorbeeld in: Van Tienhoven en Thijsse, ‘Algemeene Ledenvergadering van 15 Maart 1930’, 43.

¹² ‘Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland’.

¹³ IISG, ARCH02784, inv.nr. 39: Vergadering 6 Januari 1933, 2.

¹⁴ Gorter, *Ruimte voor natuur*, 85-96.

Van de 29 leden van het eerste bestuur kwamen er dan ook 14 uit de wereld van de politiek en de overheid. De overige leden waren vooral mannen uit de kringen van de kunst, het grootgrondbezit en de wetenschap.¹⁵ Er waren twee priesters bij: P.G.H. Dirckx (1865-1935), pastoor van Bavel en deken van Ginneken, en dr. Petrus Cornelis de Brouwer (1874-1961), leraar aan het St. Odulphuslyceum in Tilburg, pleitbezorger van een katholieke universiteit en medeoprichter van de cultureel-nationalistische beweging *Brabantia Nostra*. Het is niet duidelijk of zij gevraagd waren voor deze bestuursfuncties om de katholieke geestelijkheid te vertegenwoordigen, of vanwege hun betrokkenheid bij het promoten van de Brabantse (volks)cultuur.¹⁶

In het bestuur van het Noordbrabantsch en het Limburgsch Landschap was een meerderheid katholiek en/of verbonden aan de RKSP. Dat was echter niet het gevolg van een bijzondere affiniteit van de katholieke elite in de beide zuidelijke provincies met natuurbescherming: de maatschappelijke elite, die werd benaderd om de provinciale Landschappen te leiden, was nu eenmaal in meerderheid katholiek, terwijl uitdrukkelijk werd geprobeerd om ook 'personen, die op politiek gebied wellicht nog een andere richting aangeven' in het bestuur te krijgen.¹⁷ Dat betekent echter niet dat de katholieke bestuursleden *als katholieken* toetraden tot de natuurbeschermingsbeweging, of dat de beweging een serieuze achterban in het katholieke volksdeel of in de zuidelijke provincies had.

Ook in de besturen van de andere provinciale Landschappen zijn in de jaren dertig wel katholieken te vinden, vooral leden van de hoge adel, kasteel eigenaren en grootgrondbezitters, en enkele invloedrijke RKSP-politici. Ten tijde van de oprichting van Het Overijsselsch Landschap in 1932 was de katholieke baron Van Voorst tot Voorst Commissaris van de Koningin in die provincie. Hij was daarom belangrijk als contactpersoon van Van Tienhoven, maar trad al op de eerstvolgende bestuursvergadering af.¹⁸ De vertegenwoordiging en inbreng van katholieken in Het Overijsselsch Landschap bleef in de volgende jaren beperkt. Niemand minder dan de heilige Titus Brandsma (1881-1942), karmelietenpater, hoogleraar en rector

15 Caspers, 'Natuurbescherming als particulier initiatief', 112; Van Polen, *Brabant achter de coulissen*, 41-42.

16 'Het Noordbrabantsch Landschap'; Van Polen, *Brabant achter de coulissen*, 42. KDC, KNIP-03054, knipsels: 'Doctor P.C. de Brouwer, stuwer van Brabant', *de Volkskrant*, 18 december 1957, 5; Bas Aarts, 'Dr. P.C. de Brouwer en Tilburg', *Tilburg* (februari 1989) 11-17.

17 SAA, 999, inv.nr. 2383; Brief Van Tienhoven aan het College van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant, 26 October 1931.

18 SAA, 999, inv.nr. 2383; Vergadering van het bestuur van "Het Overijsselsch Landschap", 15 Juli 1933.

magnificus aan de Katholieke Universiteit in Nijmegen, was bestuurslid van de vereniging It Fryske Gea. Ook hier is niet duidelijk of hij (ook) als katholiek sympathiseerde met het werk van de vereniging, of vanwege zijn affiniteit met het Friese landschap en de Friese taal, cultuur en identiteit.¹⁹

Katholieke natuurbeschermers

Niettemin bestonden er in het interbellum al enkele natuurbeschermingsorganisaties met een duidelijk katholiek profiel. Naast deze vooral regionaal georiënteerde verenigingen traden een aantal katholieke natuurbeschermers actief op de voorgrond. Deze paragraaf is vooral bedoeld als een oriënterende *tour d'horizon* van de natuurbeschermingsbeweging in het katholieke volksdeel in Nederland in het interbellum. De volgende personen, organisaties en publicaties speelden binnen de Nederlandse natuurbeschermingsbeweging van die tijd geen bijzonder grote rol. Ze laten echter zien dat er voor de Tweede Wereldoorlog wel degelijk raakvlakken waren tussen katholieken en natuurbescherming. De wederzijdse affiniteit was niet groot genoeg om te spreken van een eigen natuurbeschermingsbeweging binnen het katholieke volksdeel, maar katholieke natuurbeschermers hoefden in 1945 ook niet bij nul te beginnen. Bovendien geeft het een verklaring voor de opstelling van de 'neutrale' natuurbeschermingsbeweging na de Tweede Wereldoorlog. De beweging had wel degelijk contacten in het katholieke milieu; er was alleen nooit expliciet rekening mee gehouden dat deze contacten 'katholieke natuurbeschermers' waren. Toen dit vanaf 1945 veranderde, waren de bestaande contacten een nuttig aanknopingspunt om voet aan de grond te krijgen in de katholieke zuil.

Individuele katholieken waren al in een vroeg stadium nauw betrokken bij natuurbescherming en natuurstudie in Nederland. De bekendste onder hen was Bernard Bernink (1878-1954), onderwijzer in Denekamp en stichter van het museum Natura Docet aldaar. Bernink was een bekend figuur in landelijke natuurbeschermingskringen, als actief lid van de NNV, die persoonlijk bevriend was met Eli Heimans (1861-1914) en Jac. P. Thijsse (1865-1945), en regelmatig schreef over natuur en landschap in Twente.²⁰ De norbertijn Gerlacus van den Elsen (1853-1925), medeoprichter van de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond, riep de boeren ertoe op om

19 Crijnen, *Titus Brandsma*, 135-139; Dölle, *De weg van Titus Brandsma*, 28. Mijn hartelijke dank gaat uit naar pastoor Aloys van Velthoven en naar de mensen van It Fryske Gea, die mij op de persoon van Titus Brandsma hebben gewezen.

20 Coesèl, Schaminée en Van Duuren, *De natuur als bondgenoot*, 200-201.

de natuur als Gods schepping te respecteren. Het behoud van heggen en schaarhout tussen landbouwpercelen was volgens hem bovendien een kwestie van behoud van traditionele boerencultuur.²¹

Het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg werd in 1910 opgericht door een groep Limburgse natuurliefhebbers. Het Genootschap was een *bottom-up* initiatief in Limburg, maar stond wel in actief contact met Heimans en de landelijke vereniging Natuurmonumenten. Ook het Natuurhistorisch Genootschap was in haar beginperiode een behoorlijk elitair gezelschap: de meest prominente leden waren dokters en onderwijzers met belangstelling voor natuurstudie. Bijzonder is echter dat katholieke geestelijken prominent waren vertegenwoordigd, en het Natuurhistorisch Genootschap daardoor een sterk katholiek profiel kreeg. Rector Jos Cremers (1873-1951) was medeoprichter en jarenlang voorzitter van het Genootschap en conservator van het Natuurhistorisch Museum in Maastricht.²² Buiten Eugène Kruytzer (1896-1970), priester en leraar in Roermond, waren meerdere 'Ameisenpaters' betrokken bij het Genootschap, bijvoorbeeld de jezuïet Hermann Schmitz (1878-1960) uit Valkenburg. Ze hadden een jarenlange expertise op hun eigen specialisatie en vaak enorme verzamelingen van insecten, die later deel werden van de museumcollectie in Maastricht.²³ Strikt genomen hield het Natuurhistorisch Genootschap zich vooral bezig met natuurstudie en minder met natuurbescherming, zeker na de oprichting van de Stichting Het Limburgsch Landschap in 1931.²⁴

Ook het Limburgsch Landschap vertoonde duidelijke katholieke accenten. Toen Van Tienhoven en zijn mede-aanjagers aan Limburgse kant bestuursleden zochten voor de nieuwe stichting, kwamen ze uit bij het standaard-kringetje van burgemeesters, dokters en grootgrondbezitters, plus, na enige aarzeling, rector Cremers van het Natuurhistorisch Genootschap.²⁵ De 'rode baron' Marinus van der Goes van Naters (1900-2005), op dat moment actief in Heerlen en vanaf 1937 parlements lid voor de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), beklagde zich bij Van Tienhoven dat hij was 'gepasseerd' voor het bestuur van de stichting. Volgens hem probeerde Commissaris van de Koningin Van Hövell tot Westerflier hem 'om mijn politieke overtuiging uit alle mogelijke functies te weren'.²⁶ In de praktijk

21 Leenders, 'Voorbij traditie'.

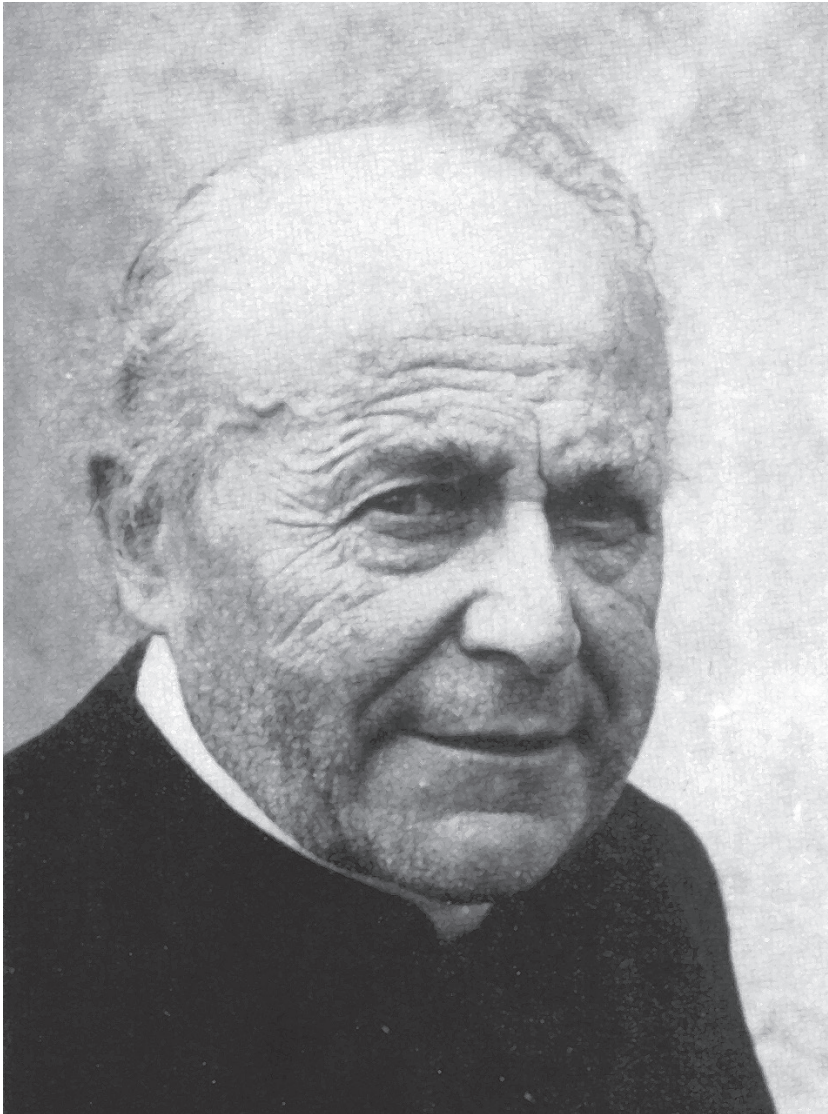
22 Coolen, 'P.J. Cremers'; Pelzers en Van Westreenen, *Kroniek*, 9-12.

23 Coolen, 'Natuuronderzoekers van Limburg'.

24 Pelzers en Van Westreenen, *Kroniek*, 10-26.

25 'Het Limburgsch Landschap'. SAA, 999, inv.nr. 2383: Brief Van Tienhoven aan W. Michiels van Kessenich, 7 Maart 1931; Brieven Willem Michiels van Kessenich aan Van Tienhoven, 17.III, 16 April en 20 Mei 1931.

26 SAA, 999, inv.nr. 2406: Brief M. van der Goes van Naters aan Van Tienhoven, 18 April 1933.

Jos Cremers.

Beeld: Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, Roermond.

viel dat best mee: Hubert Paris (1873-1939), gemeenteraadslid in Maastricht en lid van Provinciale Staten voor de SDAP, zat vanaf het begin in het bestuur van het Limburgsch Landschap en ook Van der Goes werd in 1933 lid, maar de beeldvorming is tekenend: natuur- en landschapsbescherming in Limburg als een RKSP-onderonsje. De katholieke kleur van het Natuurhistorisch

Genootschap en het Limburgsch Landschap is vooral een afgeleide van de regionale basis van beide organisaties, vergelijkbaar met de situatie bij het Noordbrabantsch Landschap. De vooraanstaande politici waren nu eenmaal in grote meerderheid van RKSP-huize, en de paters jezuiten drukten een duidelijk stempel op natuurstudie in Limburg. Ze zorgden voor een zekere verankering van dit thema in het katholieke volksdeel en voor een potentieel aanspreekpunt aan katholieke kant voor de ‘neutrale’ natuurbeschermingsbeweging.

Binnen het katholieke cluster van personen en organisaties rondom de onderwerpen natuurstudie en natuurbescherming neemt het Vlaams-Nederlandse tijdschrift *De Zwerver in Gods vrije natuur* een centrale plaats in. In het eerste nummer in januari 1934 werd het aangekondigd als hét tijdschrift voor de katholieke jeugd over natuur, buitenleven, gezonde sport, folklore, land en volk, met ook ruimte voor moderne techniek: fotografie en ontwikkelingen in de luchtvaart.²⁷ De onderwijzer Jan Vriends (1901-1992) uit Bakel was hoofdredacteur. Andere leden van de redactie waren meester Bernink uit Denekamp, de schrijvers Antoon Coolen (1897-1961) en Felix Timmermans (1886-1947), en de astronoom Adriaan Wanders (1903-1984). De geestelijkheid was vertegenwoordigd door een tweetal Vlaamse priesters.²⁸

Het is helaas niet mogelijk om het bereik van het tijdschrift *De Zwerver in Gods vrije natuur* binnen het katholieke volksdeel te reconstrueren. Pater Donatus van Medemblik (1901-1984) kreeg het tijdschrift zelfs naar zijn missiepost op Borneo toegestuurd. Hij was kritisch op de redactie en op hoofdredacteur Vriends omdat die toezending niet altijd soepel verliep, maar ook op de inhoud van *De Zwerver*. Veel artikelen waren volgens pater Donatus ‘al te wazig en algemeen’. In plaats van ‘wat leuterpraatjes over de natuur’ zag pater Donatus liever serieuze artikelen, zoals die van Thijsse in het tijdschrift *De Levende Natuur*.²⁹ In 1936 trad de kapucijner pater Benno van Beers (1905-1984) toe tot de redactie.³⁰ Hij voerde het secretariaat van het tijdschrift vanuit het klooster in Babberich en schreef vele artikelen over natuurstudie, natuurbeleving en zijn eigen specialisatie: wespen. Het lijkt erop dat pater Benno op basis van deze activiteit ook buiten katholieke kringen werd opgemerkt als vooraanstaand katholiek natuurbeschermer.

27 ‘Wat het nieuwe tijdschrift brengen zal?’.

28 ‘Ter kennismaking’.

29 Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven, AR-Po23, inv.nr. 8459: brieven van pater Donatus van Medemblik aan pater Ludovicus van Amsterdam, 18 Nov. '34 en 19 Jan. '35.

30 Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven, AR-Po23, inv.nr. 8330: Brief van de Provinciaal der Minderbr.-Kapucijnen aan Mgr. P. Hopmans, Bisschop van Breda, 10 Mei 1936; Brief L. Beckers, Bisdom van Breda, aan de Pater Provinciaal, 13 Mei 1936.

De titelpagina van het allereerste nummer van het tijdschrift *De Zwerver in Gods vrije natuur*, 1934.

Het tijdschrift *De Zwerver in Gods vrije natuur* knoopte banden aan met twee katholieke verenigingen: aan Vlaamse kant met De Wielewaal uit Antwerpen,³¹ in Nederland met de Rooms-Katholieke Nederlandsche Natuur-Historische Vereeniging St. Franciscus van Assisië, gevestigd in Rotterdam. Het tijdschrift werd vermeld als officieel orgaan van beide verenigingen, wat suggereert dat ze een financiële bijdrage leverden en de leden automatisch abonnees waren. Het ledental van de Vereeniging St. Franciscus van Assisië was niet al te groot. In 1935 waren er slechts twee afdelingen, in Rotterdam en Amsterdam. Bovendien hield de vereeniging zich meer bezig met natuurstudie door middel van vogelkooien en aquaria dan met natuurbescherming in enge zin.³²

Het totaalplaatje van 'katholieke natuurbeschermers' levert een ietwat rommelig geheel op van personen, organisaties en tijdschriften. Van verzuiling in de natuurbeschermingsbeweging in Nederland was vóór de Tweede Wereldoorlog nauwelijks sprake. De NNV, Natuurmonumenten en het tijdschrift *De Levende Natuur* domineerden op landelijk niveau het onderwerp en hadden wel degelijk leden en aanhangers binnen het

³¹ Caspers, *De geschiedenis van de natuurbescherming*, 157.

³² NA, Archief Bisdom Rotterdam, inv.nr. 1041: Statuten der R.K. Nederlandsche Natuur-Historische Vereeniging „St. Franciscus v. Ass.“; Brief H.M. Persoon aan de Bisschop van Haarlem, 30 September 1936.

katholieke volksdeel. Toch waren er dus ook eigen katholieke accenten. Naast de regionale organisaties in Limburg en Noord-Brabant, die niet officieel, maar wel in de praktijk een zwaar katholiek stempel hadden, vormden de Vereniging St. Franciscus van Assisië en het tijdschrift *De Zwerver in Gods vrije natuur* een eerste mogelijke aanzet tot een katholieke verzuilde organisatie voor natuurstudie en natuurbescherming. Ze bewogen in de marge van de natuurbeschermingsbeweging, losjes verbonden aan de ‘neutrale’ beweging rondom Natuurmonumenten.

Het is moeilijk om op basis van dit versnipperde beeld een indruk te krijgen van een expliciet katholieke visie op natuur en natuurbescherming. Uit losse bijdragen in verschillende tijdschriften blijkt wel dat de natuur als deel van Gods schepping werd beschouwd, en daarom als iets om te bewonderen, te bestuderen, en ervoor te zorgen dat het niet onnodig werd vernield. Natuurbescherming in de zin van bescherming van de schoonheid, orde en harmonie van de hele dieren- en plantenwereld, die tot de Schepper kon voeren, was dus in principe een goede zaak. Natuurmystiek, de sentimentele binding aan dieren door de dierenbescherming, en de ‘gevaarlijke’ ontkenning van de hogere plaats van de mens in de Schepping, waren bepaald ongewenst.³³ Het is niet aan te nemen dat gewone katholieken dit precies zo onderschreven of zelfs wisten – maar deze bijdragen verschenen in tijdschriften met het bisschoppelijk imprimatur, dus kunnen ze wel degelijk als het officiële standpunt van de katholieke Kerk in Nederland ten opzichte van natuurbescherming worden beschouwd.

Katholieke vertegenwoordiging wordt een probleem: natuurbescherming rond 1945

De vereniging Natuurmonumenten was vóór de Tweede Wereldoorlog gebonden aan de burgerlijk-liberale, neutrale zuil, maar hield in principe vast aan het standpunt dat ze er voor alle Nederlanders was. Het bestuur van de vereniging zag geen reden om leden in hokjes te plaatsen: er waren geen bijzondere katholieke leden, maar sommige leden of bestuursleden konden uiteraard katholiek zijn. Ze werden benaderd als bestuurslid van Natuurmonumenten of één van de provinciale Landschappen omdat ze politiek gewicht meebrachten. Als ze daarnaast katholiek waren, in Noord-Brabant of Limburg niet geheel toevallig, was dat een interessante bijkomstigheid, die

33 Pater Benno, ‘Geen dierenbescherming, maar natuurbescherming’ (1934) no. 4 en no. 5; Schrijnen, ‘Het dieren-symbolisme bij de Scouts’.

geen bijzondere aandacht vereiste. Dit standpunt veranderde na de oorlog. Vanaf 1945 verschijnen in de archiefstukken van Natuurmonumenten en de Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming meerdere gealarmeerde berichten dat de natuurbeschermingsbeweging slecht verankerd was in het katholieke volksdeel. Wat was precies het ‘probleem’, en waarom werd dit opeens als zodanig ervaren? Hiervoor zijn drie verschillende factoren van belang, die aansluitend één voor één worden besproken.

In de eerste plaats was het na de Tweede Wereldoorlog, veel meer dan ervoor, gebruikelijk om te denken in termen van zuilen en hokjes. Vóór de oorlog kon de natuurbeschermingsbeweging nog volhouden dat ze er voor iedere Nederlander was, en dat sociale klasse of religieuze overtuiging niet ter zake deden. De jaren direct na 1945 stonden in Nederland in het teken van de ‘doorbraak’. Sociale wetenschappers formuleerden het begrip verzuiling om de heersende vormen van maatschappelijke organisatie in Nederland te beschrijven. In de volgende jaren werd het concept gebruikt om bijvoorbeeld de schijnbare politieke stabiliteit in het versnipperde politieke landschap, of de positie van religie in het maatschappelijk middenveld te verklaren – meestal met de kritische bijgedachte dat de ‘hokjes- en schotjesgeest’ zijn langste tijd had gehad.³⁴ In het nieuwe discours tussen verzuiling en doorbraak golden ‘katholieken’ als afzonderlijke groep, afgescheiden van andere groepen in de Nederlandse samenleving, een eigen categorie in sociaalwetenschappelijk onderzoek, statistieken, markt- en opinieonderzoek.³⁵ Dat blijkt uit het werk van de Werkgroep voor de verbreiding der natuurbeschermingsgedachte. Die werd in 1944 ingesteld door de Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming, met de opdracht om te onderzoeken hoe het draagvlak van de natuurbeschermingsbeweging vergroot kon worden.³⁶ In dat discours past dat de Werkgroep dacht in termen van doelgroepen, die verschillende kanalen en vormen van ‘propaganda’ vereisten. Katholieken waren logischerwijs één van die doelgroepen, naast bijvoorbeeld het orthodox-protestantse volksdeel, de arbeidersklasse, de plattelandsbevolking, etc..³⁷

34 Van Dam, *Staat van verzuiling*, 47-73.

35 Van Dam, *Staat van verzuiling*, 63-71; Dols, *Fact factory*, 44-62.

36 IISG, ARCH02784, inv.nr. 39: Notulen Bestuursvergadering, 5 Mei 1944. IISG, ARCH02784, inv.nr. 254: Emy Odé en Victor Westhoff, ‘Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming. Werkgroep tot verbreiding der natuurbeschermingsgedachte’, 8 October 1945.

37 IISG, ARCH02784, inv.nr. 255: Notulen van de Vergadering van de Werkgroep voor de Verbreiding der Natuurbeschermingsgedachte op 3 April 1948; Brief D. Dijkstra aan Gorter, 28 April ’48; Brief Gorter aan D. Dijkstra, 30 April 1948. SAA, 999, inv.nr. 562: J. Goudswaard, A.F.J. Portielje

Ten tweede kwam er vanaf 1945 steeds meer kritiek op het democratisch gehalte van de vereniging Natuurmonumenten. De vaak massaal bezochte ledenvergaderingen voor de Tweede Wereldoorlog waren vooral een kwestie van een aantal beleefde woorden aan de aanwezige politici, hoogwaardigheidsbekleders of zelfs leden van het Koninklijk Huis, het voorlezen van het jaarverslag, en vooral heel veel eenrichtingsverkeer van het bestuur naar de leden toe. Op de roerige jaarvergaderingen van 1944 en 1946 bleek dat vooral de jongere leden uit de gelederen van de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie (NJV) deze traditionele vorm niet meer accepteerden. Bij alle waardering voor de bestuursleden, die vaak al tientallen jaren actief waren in de natuurbeschermingsbeweging, eisten ze een betere informatievoorziening en een actievere opstelling van de vereniging in de verbreiding van de natuurbeschermingsgedachte onder het Nederlandse volk.³⁸ Achteraf leidde deze ontwikkeling een generatiewisseling in: de groep rond Van Tienhoven, Thijsse en Jan Drijver (1886-1963) werd afgelost door een jongere lichter, met nieuwe ideeën over natuurbeheer en over de positie van Natuurmonumenten in de samenleving. Een statutenwijziging maakte meer inspraak door de leden van de vereniging mogelijk. Daarnaast kwam er ook een kleine politieke verschuiving in de besturen van Natuurmonumenten en de Contact-Commissie: de burgerlijk-liberale heren uit de intellectuele elite, in het interbellum nog aangevuld met enkele confessionele politici, maakten na 1945 plaats voor de groep rond Van der Goes van Naters en Roel de Wit (1927-2012) uit de Partij van de Arbeid (PvdA).

Een neveneffect van de democratisering van Natuurmonumenten na 1945 was dat de vraag of elke sociale klasse, zuil of regio wel afdoende was vertegenwoordigd, veel belangrijker werd. Al voor de Tweede Wereldoorlog waren er al commentaren te horen dat ‘natuurschoon’ enkel een zaak was van de stedelijke elite uit het westen des lands. De natuurbeschermers beweerden wel steeds dat óók de plattelandsbevolking er belang bij had om in een esthetisch aantrekkelijk landschap te wonen, maar dat riep bij die plattelandsbevolking en bij vertegenwoordigers van de boerenbonden de niet-begrijpende reactie op dat boeren in dat natuurschoon toch echt hun dagelijks brood moesten verdienen.³⁹

en A. Schierbeek, 'Aan het Bestuur van de Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland', Mei 1951.

38 Coesèl, *De NVJ*, 76-101; Gorter, *Ruimte voor natuur*, 157-159; Saris, *Natuurbescherming als hartstocht*, 106-108, 142-149. Zie ook de diverse stukken in SAA, 999, inv.nr. 2484.

39 Saris, *Natuurbescherming als hartstocht*, 184-201, 215-218. IISG, ARCh02784, inv.nr. 255: Notulen van de Vergadering van de Werkgroep voor de Verbreiding der Natuurbeschermingsgedachte

Na de oorlog werd de gebrekkige representativiteit van de natuurbeschermingsbeweging pas echt als probleem ervaren. De verhouding tussen de Randstad en de rest van het land, of die tussen katholieken en niet-katholieken, werd voor het eerst als zodanig vermeld. De bestuurders gingen erop letten: toen baron Van Wijnbergen in 1948 opstapte uit de Contact-Commissie, vond Van der Goes van Naters 'dat het wenselijk is nog een tweede R.K. Bestuurslid in ons midden op te nemen'. Naast professor Jules Henri Froger (1903-1976) uit Delft werd daarom Stan Smeets (1907-1995) uit Weert actief als tweede katholiek voor het bestuur gevraagd.⁴⁰

Ook van buitenaf werd voor het eerst geteld of het katholieke volksdeel wel een proportionele vertegenwoordiging aan de top van de natuurbeschermingsbeweging had. Als dat niet zo was, deed dat afbreuk aan de legitimiteit van de beweging. In 1955 schreef H. van Kuijk uit Oisterwijk dat er toch erg weinig bestuursleden van Natuurmonumenten uit Noord-Brabant kwamen: namelijk slechts 2 %, wat niet in verhouding stond met de bevolking van de provincie. 'Zou het niet wenselyk zyn, dat er meer Brabants bloed in Uw bestuur kwam, waardoor de Brabantse geest mee begrepen zou worden, dan tot nu toe?'⁴¹ In zijn antwoord namens Natuurmonumenten wees directeur Hans Gorter (1914-2001) erop dat de vereniging dit al probeerde. Stan Smeets uit Limburg en E.W.J. van Weede van Dijkveld (1912-2000) van Het Noordbrabantsch Landschap waren in 1953 en 1954 juist lid geworden van het algemeen bestuur van Natuurmonumenten om 'ons contact met het Katholieke Zuiden [te] versterken.'⁴² Zowel Van der Goes, Van Kuijk als Gorter dachten volgens hetzelfde verzuilde stramien. De bestuursleden van de Contact-Commissie en van Natuurmonumenten werden uitgesplitst naar zuil (wat in de jaren dertig nooit gebeurde). Als vervolgens bleek dat het katholieke volksdeel ondervertegenwoordigd was, gold dat als een probleem, dat om een oplossing vroeg.

Ten derde kreeg Natuurmonumenten in de dagelijkse praktijk direct te maken met verzuilde patronen en de confessionele signatuur van haar onderhandelingspartners. Dit was de voornaamste reden waarom de

op 3 April 1948, 1. IISG, ARCH02784, inv.nr. 256: Notulen van de vergadering van de Werkgroep voor de Verbreiding der Natuurbeschermingsgedachte, op 13 Maart 1948, 3-5.

40 IISG, ARCH02784, inv.nr. 38: Brief M. van der Goes van Naters aan G.F.W. van Berckel, 3 Februari 1948, 1. IISG, ARCH02784, inv.nr. 255: Brief Gorter aan D. Dijkstra, 30 April 1948, 2.

41 SAA, 999, inv.nr. 335: Brief H. van Kuijk aan de Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten, 10 Febr. 1955.

42 SAA, 999, inv.nr. 48: Notulen Dagelijks bestuur, 20 Februari 1954, 2. SAA, 999, inv.nr. 335: Brief Gorter aan Van Kuijk. 16 Februari 1955.

vertegenwoordiging van het katholieke volksdeel een probleem werd. Door de 'systematische campagne tegen de natuurbescherming' door landbouworganisaties in de 'R.K. gewesten' kwam aan het licht dat 'ons contact met de Katholieken altijd zeer onvoldoende is geweest'.⁴³ Dat probleem bestond in Noord-Brabant en vooral in Twente. Natuurmonumenten probeerde in Twente grond aan te kopen, maar stuitte op het hardnekkig wantrouwen van de (voornamelijk katholieke) boeren in de regio. De vereniging werd pijnlijk geconfronteerd met de ontbrekende vertrouwensbasis, het gebrek aan achterban ter plaatse, en regionale organisaties die zouden kunnen bemiddelen.⁴⁴ De Stichting Het Overijsselsch Landschap bleek niet in staat om deze bemiddelingstaak op zich te nemen. In 1943 had nota bene op aandringen van Van Tienhoven een herschikking plaatsgevonden in het bestuur, om het regionale zwaartepunt van de Stichting meer van de omgeving van Zwolle naar Twente te verleggen.⁴⁵ Het probleem daarbij: de nieuwe bestuursleden Gerrit Jan van Heek (1880-1958) en Benjamin Jan ter Kuile (1909-1979) waren kapitaalcrachtige textielabrikanten in Enschede en eigenaren van landgoederen in Overijssel en Gelderland – allebei goede redenen om ze bij de natuurbeschermingsbeweging te betrekken, maar als rijke protestanten uit de steden hadden ze geen vertrouwensband met de katholieke boeren op het omliggende platteland. Erger nog: het confessionele verschil gaf de katholieke boerenbonden de gelegenheid om de belangen- tegenstelling tussen landbouw en natuurbescherming in een verzuild politiek kader te plaatsen.⁴⁶ De indruk ontstond dat de natuurbescherming zich vooral richtte 'tegen die gebieden van ons land, waar een katholieke bevolking is'.⁴⁷ Het verzuilde denken in termen van katholieke boeren versus protestantse of liberale natuurbeschermers was niet meer dan een constructie – maar wel één die de natuurbeschermingsbeweging in een ongunstig hokje plaatste.

43 IISG, ARCH02784, inv.nr. 255: Brief Gorter aan Dijkstra, 30 April 1948, 2.

44 IISG, ARCH02784, inv.nr. 39: Notulen Bestuursvergadering, 27 October 1949, 3-4. IISG, ARCH02784, inv.nr. 88: Brieven Gorter aan Westhoff, 24 Februari 1948 en 3 Juni 1949; Brief Westhoff aan Hans Gorter, 24 Mei 1949. IISG, ARCH02784, inv.nr. 90: Brief Gorter aan M. van der Goes van Naters, 25 Mei 1949.

45 SAA, 999, inv.nr. 2400: Brief Van Tienhoven aan H.A.G.M. Cremers, 22 December 1942; Notulen van de Algemeene Vergadering van de Stichting "Het Overijsselsch Landschap", 24 Juli 1943.

46 Saris, *Natuurbescherming als hartstocht*, 192-193. IISG, ARCH02784, inv.nr. 40: Notulen Bestuursvergadering, 24 Januari 1951, 9. IISG, ARCH02784, inv.nr. 255: Brief Gorter aan Dijkstra, 30 April 1948.

47 IISG, ARCH02784, inv.nr. 40: Notulen Bestuursvergadering, 24 Januari 1951, 8.

Het probleem van de katholieken: pogingen tot een oplossing

Hiermee is duidelijk waarom de geringere vertegenwoordiging van het katholieke volksdeel in de natuurbeschermingsbeweging vanaf dat moment opeens een probleem werd. Ook de manier waarop de natuurbeschermingsorganisaties hiervoor een oplossing zochten, is tekenend voor het denken in die tijd.

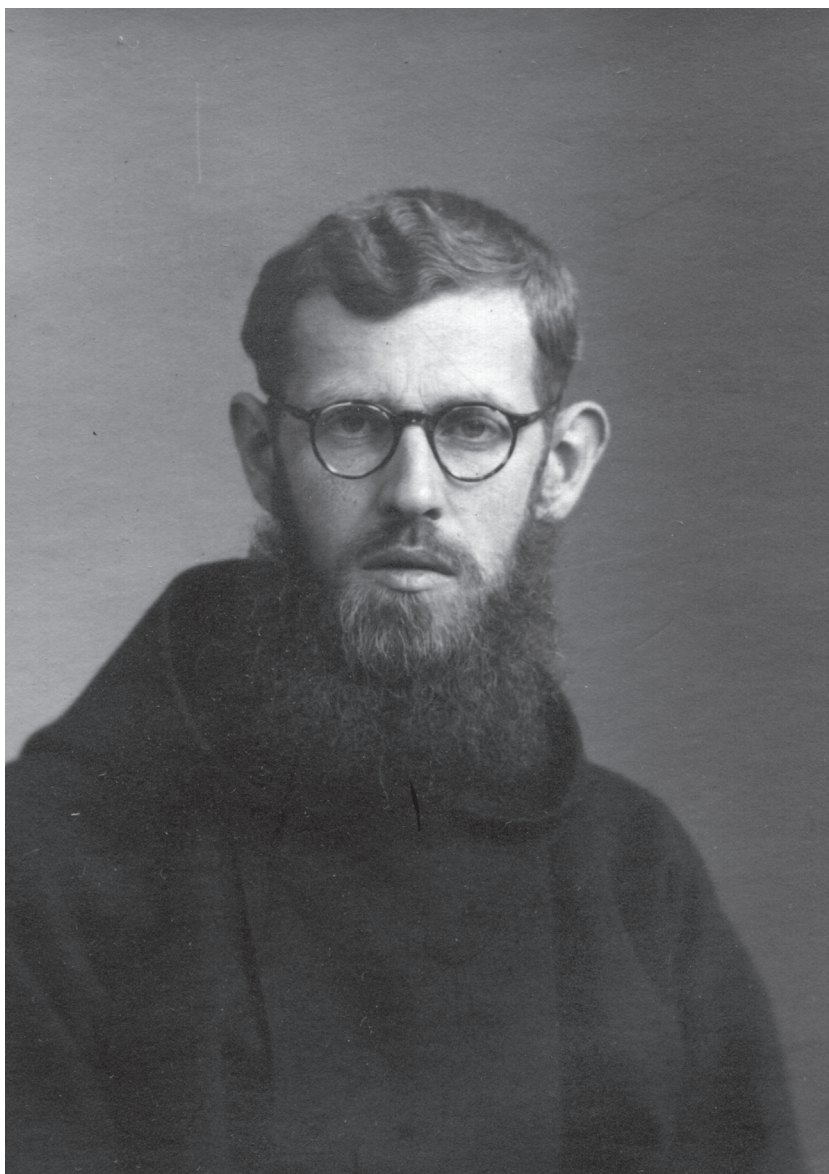
Wat was namelijk de beste manier om aan katholieken te komen, voor het bestuur en voor belangrijke commissies? In december 1945 en juni 1946 werd in de Werkgroep voor de verbreiding der natuurbeschermingsgedachte gesproken over het aantrekken van een 'R.K. persoon' als lid van de Werkgroep. Een deel van de discussie ging over de vraag of niet ook een protestants-christelijk exponent moest worden uitgenodigd. In dat volksdeel stond het immers nog veel slechter met de steun aan natuurbescherming.⁴⁸ Vervolgens: welke katholieken kon men voor dat doel benaderen? De leden van de Werkgroep dachten vooral in hun eigen kringetje: ze noemden bijvoorbeeld de onderwijzer Lambert Mertens (1878-1960), de landschapsarchitect C.M. van Koolwijk (1877-1948) en rector Cremers, maar die golden als te oud. De vergadering noemde daarnaast pater Benno uit Babberich en René van Hasselt (1909-1987), voorzitter van de Stichting Ons Landschap in Roosendaal, maar ze kwamen er niet uit wie een 'representatieve figuur' was, 'die goed bekend is in Katholieke kringen en die uit hoofde van zijn belangstelling voor de natuurbescherming gekozen wordt.'⁴⁹ Pater Benno kwam waarschijnlijk in beeld omdat de leden van de Werkgroep hem nog kenden van zijn werk voor het tijdschrift *De Zwerver in Gods vrije natuur* voor de oorlog. Hij was bij nader inzien minder geschikt omdat 'hij niet in Brabant of Limburg woonachtig is en (...) als kloosterling waarschijnlijk weinig gelegenheid zal hebben contact te zoeken met verschillende personen en organisaties.'⁵⁰ Dat bezwaar viel in 1946 weg: de natuurbeschermers kwamen erachter dat pater Benno was overgeplaatst naar Helenaveen in Noord-Brabant en van plan was om *De Zwerver* nieuw leven in te blazen.⁵¹

48 IISG, ARCH02784, inv.nr. 254: V. Westhoff, Werkgroep voor de Verbreiding der Natuurbeschermingsgedachte. Vergadering op 17 December 1945, 1-2; H.W. de Vroome, Werkgroep voor de Verbreiding der Natuurbeschermingsgedachte. Notulen 3 Juni 1946, 4-5.

49 IISG, ARCH02784, inv.nr. 254: De Vroome, Notulen 3 Juni 1946, 4; Westhoff, Vergadering 17 December 1945, 1.

50 IISG, ARCH02784, inv.nr. 254: Brief Gorter aan W.G.A. van Sonsbeeck, 19 Dec. 1945.

51 IISG, ARCH02784, inv.nr. 257: Brief Gorter aan De Vroome, 6 September 1946. Het tijdschrift *De Zwerver in Gods vrije natuur* verscheen pas weer vanaf 1950.

Benno van Beers, 1940.

Beeld: Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven, Sint Agatha; Archief Minderbroeders Kapucijnen, AR-P0023, inv.nr. 3019, Kroniek p. 296.

Het bleek uiteindelijk het beste om bestaande contacten aan te schrijven en via die weg te proberen katholieke aspirant-leden te vinden. De natuurbeschermers zetten daarbij in op een *top-down* benadering van de katholieke

zuil. Hans Gorter schreef op 19 december aan W.G.A. van Sonsbeeck (1877-1969), voorzitter van het Limburgsch Landschap en voormalig Commissaris van de Koningin in Limburg, om te vragen of hij iemand kon aandragen 'die in contact staat met het Katholieke volksdeel en in het bijzonder met het Katholieke Vereenigingsleven.'⁵² Onafhankelijk van elkaar schreven twee leden van de Werkgroep voor de verbreiding der natuurbeschermingsgedachte aan F.B.I.M. Janssens, inspecteur van Staatsbosbeheer, en aan Mien van de Geyn (1910-2009), conservator van het Natuurhistorisch Museum in Maastricht. Janssens en Van de Geyn bleken onverwacht allebei bereid om als de beoogde 'vertegenwoordigers van het katholieke volksdeel' zitting te nemen in de Werkgroep. Dat was eigenlijk niet de bedoeling: de Werkgroep was maandenlang op zoek geweest naar een katholiek, en opeens hadden ze er twee. Het bestuur van de Contact-Commissie stemde er in november 1946 mee in om beide kandidaten te nemen.⁵³

Voor de moeizame verhouding tussen Natuurmonumenten en de voornamelijk katholieke boerenbevolking in Twente zag de vereniging de oplossing in contact met de top van de katholieke zuil: katholieke politici, geestelijken en gezagsdragers, die met autoriteit op de boeren konden inpraten. Jan van Heek (1873-1957) schreef Gorter over het gebrekkige contact met de boerenbevolking in Twente. Volgens hem was het van het grootste belang om 'de R.K. geestelijkheid voor onze ideeën' te winnen.⁵⁴ De reactie van Gorter: 'Zeker moeten wij de katholieken hierin betrekken als het kan. Weet je ook warme Twenteminaars onder de geestelijkheid?'⁵⁵ Een advertentie zoals in de titel van dit artikel stond nooit in de regionale kranten, maar het is tekenend voor de houding van de natuurbeschermingsbeweging tegenover het katholieke volksdeel. Het wantrouwen van de katholieke boeren was het probleem, maar de top van Natuurmonumenten en het Overijsselsch Landschap zocht de remedie vooral in contact met katholieke leiders met affiniteit voor natuurbescherming, als ze die althans konden vinden. Uiteindelijk nam B.A.A. Engelbertink (1902-1971), landbouwvertegenwoordiger uit Oldenzaal en Tweede-Kamerlid voor de KVP, de bemiddeling tussen Natuurmonumenten en de katholieke boeren in Noordoost-Twente op zich.

52 IISG, ARCH02784, inv.nr. 254: Brieven Gorter aan Van Sonsbeeck, 19 Dec. 1945 en 19 Juni 1946.

53 IISG, ARCH02784, inv.nr. 257: Brief De Vroome aan Gorter. 30 October 1946; Brief Gorter aan De Vroome, 5 November 1946.

54 Brief Van Heek aan Gorter, 27 mei 1947, geciteerd in: Saris, *Natuurbescherming als hartstocht*, 192.

55 Brief Gorter aan Van Heek, 30 mei 1947, geciteerd in: Saris, *Natuurbescherming als hartstocht*, 192.

Niet omdat hij zelf zoveel affiniteit met het thema natuurbescherming had, maar gewoonweg omdat de natuurbeschermingsbeweging geen andere katholieke vertrouwenspersoon in de regio had.⁵⁶

De Werkgroep voor de verbreiding der natuurbeschermingsgedachte zette vooral in op traditionele vormen van 'propaganda': brochures, voordrachten, bestaande afdelingen van de NNV en NJN, het netwerk van volkshogescholen, cursussen voor leraren en excursies met schoolkinderen. De meeste lokale comités bleven niet lang bestaan: ze waren afhankelijk van de actieve sturing door de landelijke 'natuurbeschermingspropagandist'.⁵⁷ Voor zover deze initiatieven wél *bottom-up* ondersteuning kregen, was deze sterk aan verzuilde kaders gebonden. Via het netwerk van volkshogescholen werd vooral een sociaaldemocratische achterban bereikt. Lokale afdelingen van de NNV, de NJN of lokale Natuurbeschermingswachten waren juist in katholieke streken slecht vertegenwoordigd. De NNV bestond bijvoorbeeld niet in Limburg, en de NJN kreeg pas in 1961 een katholieke tegenhanger met de Katholieke Jeugdorganisatie voor Natuurstudie.⁵⁸ Een echte 'penetratie in het Zuiden' van de natuurbeschermingsgedachte door middel van deze organisaties vond dan ook nauwelijks plaats.⁵⁹ Alleen in 1948 was sprake van een echte poging om *bottom-up*, via verzuilde katholieke organisaties, de natuurbeschermingsgedachte in het katholieke volksdeel ingang te doen vinden. Natuurbeschermingspropagandist Jan van Eijk (1918-?) bezocht in dat jaar zomerkampen van de Katholieke Verkenneren in Limburg en sprak daar over natuurbeleving en natuurbescherming. Ook legde hij contact met lokale en regionale verenigingen, zoals Brabants Heem. Via het lokale Comité Natuurbescherming in Heerlen kwam de eerste Limburgse Natuurwacht tot stand, die vanaf 1948 de orchideeënhellingen in

56 IISG, ARCH02784, inv.nr. 39: Notulen 10 Maart 1948, 2-3; Notulen Bestuursvergadering, 27 October 1949, 3-4. IISG, ARCH02784, inv.nr. 88: Brief Gorter aan Westhoff, 24 Februari 1948; Brief Westhoff aan Gorter, 2 April 1948.

57 IISG, ARCH02784, inv.nr. 254: Odé en Westhoff, 'Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming. Werkgroep tot verbreiding der natuurbeschermingsgedachte'. IISG, ARCH02784, inv.nr. 255: Bram Cnoop Koopmans en Wim Meijer, 'Ter voorbereiding van de komende vergadering der werkgroep, waar nl. de volgende punten behandeld moeten worden', November 1947. IISG, ARCH02784, inv.nr. 256: Notulen Werkgroep voor de Verbreiding der Natuurbeschermingsgedachte, 13 Maart 1948; Werkgroep voor de verbreiding der Natuurbeschermingsgedachte. Notulen van de vergadering op 13 November 1948, 3. IISG, ARCH02784, inv.nr. 274: H.W. de Vroome, 'Werkgroep voor de verbreiding der Natuurbeschermingsgedachte. Verbreiding der natuurbeschermingsgedachte onder de plattelandsbevolking' (1946). SAA, 999, inv.nr. 2090: Brief Gorter aan J. Mennema, 2 April 1959.

58 Coesèl, *De NJN*, 125-127.

59 IISG, ARCH02784, inv.nr. 11: Brief Gorter aan Van der Goes van Naters, 18 Augustus 1948.

de omgeving bewaakte. Deze initiatieven werden echter afgebroken omdat de natuurbeschermingspropagandist per 1 januari 1949 werd wegbezuinigd.⁶⁰

Nederland na 1945: natuurbescherming in verzuilde kaders

De onderlinge verstandhouding tussen de natuurbeschermingsbeweging en het katholieke volksdeel in Nederland was vóór de Tweede Wereldoorlog nooit expliciet een probleem geweest, maar dat werd het na 1945, toen bestaande conflicten in verzuilde kaders werden gezien. De natuurbeschermingsbeweging schoof vanaf 1940 geleidelijk op naar links. Dat was op zichzelf niet problematisch, maar dat werd het zodra de beweging in conflict kwam met andere belangen, en katholieke KVP-politici stelling gingen nemen tégen de natuurbescherming. Engelbertink verdedigde jarenlang in de Tweede Kamer de belangen van de landbouwsector. Jan de Quay (1901-1985, eveneens KVP), Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant, profileerde zich als kampioen van industrialisatie, infrastructuur en economische vooruitgang. Hij aarzelde niet met betrekking tot de geplande inpoldering van de Brabantse Biesbosch in 1952 om het economische belang van 'toekomstige welvaart van de bevolking' tegenover de natuurbescherming, zogezegd een 'Hollandsch', stedelijk belang te plaatsen.⁶¹ De Contact-Commissie probeerde zonder veel succes een polarisering tussen de kampen KVP/economische welvaart en PvdA/natuurbescherming – waarbij de natuurbescherming aan het kortste eind zou trekken – te voorkomen.⁶²

Precies die discursieve koppeling ontstond echter in de jaren vijftig. De landbouwvertegenwoordigers zagen dat vooral PvdA-Kamerleden het woord voerden voor de belangen van de natuurbescherming, en omgekeerd zagen de natuurbeschermers dat geharnaste KVP'ers als Engelbertink en De Quay op de bres sprongen voor de landbouwsector. Dat er rond 1950 te weinig 'katholieke natuurbeschermers' waren, die hierin konden bemiddelen, was eigenlijk toeval.

60 IISG, ARCH02784, inv.nr. 11: Brief Gorter aan Van der Goes van Naters, 18 Augustus 1948. IISG, ARCH02784, inv.nr. 255: Brief Gorter aan Dijkstra, 26 April 1948; J. van Eijk, Werkgroep voor de Verbreiding der Natuurbeschermingsgedachte. Werkzaamheden Natuurbeschermingspropagandist in de periode 1 Maart – 30 April, 1948, 27 Mei 1948. IISG, ARCH02784, inv.nr. 257: Brief Gorter aan J. van Eijk, 26.8.1948. RHCL, 17.22, inv.nr. 51: Brief J. van Eijk aan Kofman, 15 September 1947; Brief M.A. Bruna, 23-3-'48.

61 'Notulen van de Buitengewone Zitting op 14 en 28 October 1952 en van de Tweede Gewone Zitting 1952 der Staten van Noord-Brabant', 11-46, gedigitaliseerd in: BHIC, 1392, inv.nr. 780. IISG, ARCH02784, inv.nr. 513: Brief E. van Weede aan Gorter, 31 Oct. '52. IISG, ARCH02784, inv.nr. 59: Brief H. Cleyndert Azn. aan Gorter, 19 September 1953, 1-2.

62 IISG, ARCH02784, inv.nr. 91: Brieven Gorter aan Van der Goes van Naters, 13 October 1952, 1 en 27 October 1952, 3. IISG, ARCH02784, inv.nr. 513: Brief Gorter aan J.A.W. Burger, 6 November 1952.

In het interbellum kon de natuurbescherming immers nog op de nodige steun van rechts en op kritische kanttekeningen van links rekenen. In de jaren vijftig was dat omgekeerd, en juist toen was er de sterke neiging om maatschappelijke conflicten, bijvoorbeeld tussen landbouw en natuurbescherming, in verzuilde kaders te zien. Het resultaat bleef nog decennialang zichtbaar: natuur en milieu werden een 'linkse hobby', en van katholieken werd gezegd dat ze van nature tégen natuurbescherming gekant waren. Natuurbeschermer en bestuurslid van Natuurmonumenten Hendrik Cleynert (1880-1958) noteerde in 1953 dat voor katholieken het belang van natuur- en landschapsbescherming nooit primair zou zijn; de benaming 'katholieke natuurbeschermer' was volgens hem dan ook een 'contradictio in terminis'.⁶³ De botanicus Victor Westhoff (1916-2001), wetenschappelijk adviseur van Natuurmonumenten en zelf boeddhist, hield er een zeer uitgesproken antipapisme op na en beschouwde het christendom als medeoorzaak van natuurontluistering. Zijn benoeming aan de Katholieke Universiteit in Nijmegen in 1967 vond hij zelf dan ook een pikante stap.⁶⁴

Daarmee komen we aan het eind van dit artikel terug bij Ger Harmsens vooronderstellingen dat natuur en milieu intrinsiek linkse thema's waren, en christendom of katholicisme inherent vijandig stonden tegenover natuur en natuurbescherming. Dat is een eenzijdige constructie, die geen recht doet aan het werk van de katholieke natuurbeschermers in het interbellum én daarna. Harmsens constructie is echter om twee redenen belangrijk. In de eerste plaats reflecteert het idee van een tegenstelling sociaaldemocratie/natuurbescherming tegenover katholieken/landbouwbelangen het heersende discours rond 1950. Dat is gedeeltelijk het gevolg van de toevallige politieke standpunten over natuurbescherming op dat moment, maar ook van de manier waarop de natuurbeschermingsbeweging met dit probleem omging. De voormannen van de beweging gingen zelf denken in termen van zuilen en doelgroepen, ontdekten dat ze naar verhouding te weinig katholieke aanhangers hadden, en probeerden dat op te lossen door de katholieke zuil van bovenaf, via 'warme Twenteminaars onder de geestelijkheid' of andere katholieke leiders te benaderen. De tweede les is dat deze beeldvorming over katholieken en natuurbescherming uiteindelijk een *self-fulfilling prophecy* werd. Verzuilde kaders gingen het politieke en maatschappelijke discours bepalen. In de zuilen-indeling rond 1950 werd de ene kant met links (de PvdA), de andere met rechts (de KVP) geassocieerd. Vanaf het moment dat politici en leden van maatschappelijke organisaties dat zelf gingen geloven en gingen uitdragen dat goede katholieken geen natuurbeschermers konden zijn, of omgekeerd, werd de constructie werkelijkheid.

63 IISG, ARCH02784, inv.nr. 59: Brief Cleynert aan Gorter, 19 September 1953, 2.

64 Saris, *Natuurbescherming als hartstocht*, 292-293, 383-393.

De natuurbeschermers probeerden aan het eind van de jaren veertig de kloof tot het katholieke volksdeel nog actief te overbruggen. Maar vanaf het begin van de jaren vijftig werd de katholieke zuil in toenemende mate een karikatuur, gepersonifieerd door de landbouwvertegenwoordigers van de KVP. Deze conclusies zijn overigens vooral gebaseerd op het perspectief van de natuurbeschermingsbeweging. Over de beeldvorming aan de andere kant is nader onderzoek vereist. Hoe verhielden de katholieke natuurbeschermers zich tot het nieuwe discours? Hoe zagen bestuursleden van (bijvoorbeeld) het Limburgs Landschap het verband tussen hun katholieke achtergrond en hun werk ten behoeve van natuur- en landschapsbescherming? Zaten ze in een discursieve 'spagaat, of vonden ze juist een uitweg via hun regionale identiteit?

Het is ook mogelijk dat ze dit probleem niet meer hoefden 'op te lossen'. De spectaculaire groei van het ledental van Natuurmonumenten in de jaren zeventig en tachtig valt namelijk samen met de ontzuiling in die periode.⁶⁵ In die periode namen katholieken afscheid van hun 'zware gemeenschap' (zuil) en kozen ze voor een nieuwe, meer fluïde identiteit in één van de nieuwe 'lichte gemeenschappen', zonder daarbij overigens meteen hun religieuze overtuiging op te geven.⁶⁶ Natuurbescherming was misschien nog wel een 'linkse hobby', maar beleefde niettemin een doorbraak in het katholieke volksdeel. De tegenstelling tussen katholieken en natuurbescherming is in dit artikel geïdentificeerd als een constructie van de jaren veertig en vijftig, die vooral de politieke verhouding van die periode weerspiegelt. De *constructie*, de perceptie van zo'n tegenstelling, bestaat nog steeds en wordt van tijd tot tijd nog naar voren geschoven, maar de *relevantie* van de constructie is sinds de jaren zeventig sterk afgenomen.

Bibliografie

Archieven

- Amsterdam, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), *Archief Contact-Commissie* (ARCH02784), inv.nrs. 11, 38, 39, 40, 59, 88, 90, 91, 254, 255, 256, 257, 274, 300, 513.
- Amsterdam, Stadsarchief Amsterdam (SAA), *Archief Natuurmonumenten* (999), inv.nrs. 48, 334, 335, 562, 2090, 2383, 2400, 2406, 2484.
- Den Haag, Nationaal Archief (NA), *Archief Bisdom Rotterdam*, inv.nr. 1041.

65 Cramer, *De groene golf*; 67, 104; Van der Heijden, 'Van kleinschalig utopisme naar postgiro-activisme?'; Van Zanden, 'De veranderende relatie tussen mens en natuur', 196; Van Zanden, 'De markt voor natuur en milieu'.

66 Vgl. Van Dam, *Staat van verzuijing*.

- 's-Hertogenbosch, Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), *Provinciaal Bestuur, 1950-1986* (1392), inv.nr. 780.
- Maastricht, Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL), *Archief Natuurhistorisch Genootschap in Limburg* (17.22), inv.nr. 51.
- Nijmegen, Katholiek Documentatiecentrum (KDC), *Knipselcollectie P.C. de Brouwer* (KNIP-03054).
- St. Agatha, Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven, *Archief Minderbroeders Kapucijnen* (AR-P023), inv.nrs. 8330, 8459.

Literatuur

- 'Het Limburgsch Landschap', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 9 augustus 1931.
- 'Het Noordbrabantsch Landschap', *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbosse Courant*, 11 december 1931, Vierde blad, p. 2.
- 'Ter kennismaking', *De Zwerver in Gods vrije natuur* 1 (1934), 1, 1-2.
- 'Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland', in: *Jaarboek der Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland 1929-1935*. Amsterdam, 1936, 3-4.
- 'Wat het nieuwe tijdschrift brengen zal?', *De Zwerver in Gods vrije natuur* 1 (1934), 1, 3-4.
- Benno O.M. Cap., Pater, 'Geen dierenbescherming, maar natuurbescherming', *De Zwerver in Gods vrije natuur* 1 (1934), 4, 111-112.
- Benno O.M. Cap., Pater, 'Geen dierenbescherming, maar natuurbescherming', *De Zwerver in Gods vrije natuur* 1 (1934) 5, 149-151.
- Bont, Raf De en Heynickx, Rajesh, 'Landscapes of Nostalgia. Life Scientists and Literary Intellectuals Protecting Belgium's "Wilderness", 1900-1940', *Environment and History* 18 (2012), 2, 237-260.
- Caspers, M.A., 'Natuurbescherming als particulier initiatief', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt (ed.), *Geschiedenis van Noord-Brabant. Deel II*. Amsterdam, 1996), 108-117.
- Caspers, Thijs, *De geschiedenis van de natuurbescherming in Vlaanderen van 1910-1940*. Proefschrift Tilburg, 1992.
- Coèsèl, Marga, *De NJN, een gemeenschap van individualisten. De geschiedenis van de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie*. Leiden, 1997.
- Coèsèl, Marga, Schaminée, Joop en Van Duuren, Lodewijk, *De natuur als bondgenoot. De wereld van Heimans en Thijsse in historisch perspectief*. Zeist, 2007).
- Coolen, Frans, 'Natuuronderzoekers van Limburg in de eerste helft van de vorige eeuw', in: Frans Coolen et al. (eds.), *Limburgse natuur in een veranderend landschap*. Maastricht, 2010, 18-29.
- Coolen, Frans, 'P.J. Cremers 1873-1951', in: Frans Coolen et al. (eds.), *Limburgse natuur in een veranderend landschap*. Maastricht, 2010, 48-49.
- Cramer, Jacqueline, *De groene golf. Geschiedenis en toekomst van de Nederlandse milieubeweging*. Utrecht, 1989.

- Crijnen, Ton, *Titus Brandsma. De man achter de mythe*. Nijmegen, 2008.
- Dam, Peter van, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe*. Amsterdam, 2011.
- Ditt, Karl, 'Naturschutz zwischen Zivilisationskritik, Tourismusförderung und Umweltschutz. USA, England und Deutschland 1860-1970', in: Matthias Frese et al. (eds.), *Politische Zäsuren und gesellschaftlicher Wandel im 20. Jahrhundert*. Paderborn, 1996, 499-533.
- Dölle, Constant, *De weg van Titus Brandsma, 1881-1942. Biografie van een martelaar*. Baarn, Gent, 2000.
- Dols, Chris, *Fact factory. Sociological Expertise and Episcopal Decision Making in the Netherlands, 1946-1972*. Nijmegen, 2015.
- Gorter, H.P., *Ruimte voor natuur. 80 jaar bezig voor de natuur van de toekomst*. 's-Graveland, 1986.
- Harmesen, Ger, *Herfsttijloos (Colchicum autumnale). Een levensverhaal*. Nijmegen, 1993.
- Harmesen, Ger, *Natuurbeleving en arbeidersbeweging. De Nederlandse socialistische arbeidersbeweging in haar relatie tot natuur en milieu*. Amsterdam, 1992.
- Heijden, Hein-Anton van der, 'Van kleinschalig utopisme naar postgiro-activisme? De milieubeweging 1970-1990', in: Jan Willem Duyvendak et al. (eds.), *Tussen verbeelding en macht*. Amsterdam, 1992, 77-98.
- Keenan, Marjorie, *From Stockholm to Johannesburg. An historical overview of the concern of the Holy See for the environment, 1972-2002*. Vaticaan, 2002.
- Leenders, Marij, 'Voorbij traditie. De strijdige visies van pater Van den Elsen en pastoor Roes op landbouwvernieuwing en natuurbehoud (1895-1920)', *In Brabant* 12 (2021) 1, 44-57.
- Leenders, Marij en Van Meurs, Wim, 'Het einde van de groene consensus? Milieuvraagstukken in christelijke en rechtse Nederlandse partijprogramma's van de jaren 1970 tot heden', in: C.C. van Baalen et al. (eds.), *Natuur, milieu, klimaat. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis*. Nijmegen, 2019, 32-41.
- Lekan, Thomas M. *Imagining the Nation in Nature. Landscape Preservation and German Identity, 1885-1945*. Cambridge, London, 2004.
- Mathis, Charles-François, 'Nation and Nature Preservation in France and England in the Nineteenth Century', *Environment and History* 20 (2014), 1, 9-39.
- Nash, Roderick Frazier, *The Rights of Nature. A History of Environmental Ethics*. Madison, 1989.
- Paus Franciscus, Encycliek *Laudato Si'*. 2015.
- Pelzers, E. en Van Westreenen, F.S., *Kroniek van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg*. Maastricht, 1992.
- Polen, Bert van, *Brabant achter de coulissen. Een blik op het natuurbehoud*. Eindhoven, 1981.
- Radkau, Joachim, 'Religion and environmentalism', in: J.R. McNeill en E.S. Mauldin (eds.), *A companion to global environmental history*. Chichester, 2012, 493-512.

- Roehorst, Willemien, 'De natuurlijke natie. Monumentalisering en nationalisering van natuur en landschap in de vroege twintigste eeuw', *BMGN: Low Countries Historical Review* 121 (2006), 4, 727-752.
- Rollins, William H., *A Greener Vision of Home. Cultural Politics and Environmental Reform in the German Heimatschutz Movement, 1904-1918*. Ann Arbor, 1997.
- Saris, Frank, *Natuurbescherming als hartstocht. Victor Westhoff (1916-2001)*. Leusden, 2018.
- Schaminée, Joop en Van 't Veer, Ron, 'Ontmoeting. Van slangenkruid tot herfsttijloos. Ger Harmsen', in: Joop Schaminée en Ron van 't Veer (eds.), *Honderd jaar op de knieën*. Noordwolde, 2000, 196-201.
- Schrijnen, Jos, 'Het dieren-symbolisme bij de Scouts', *Dux. Tijdschrift voor priesters, die zich met de vorming der R.K. rijpende jeugd bezighouden*, 1 (1927/28) 9, 215-217.
- Tavernier, Johan de, 'Laudato Si'. De ecologie van paus Franciscus', *Tijdschrift voor Theologie* 56 (2016) 3, 218-243.
- Tienhoven, P.G. van en Thijsse, Jac. P., 'Algemeene Ledenvergadering van 15 Maart 1930', in: *Jaarboek der Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland 1929-1935*. Amsterdam, 1936), 41-52.
- White jr., Lynn, 'The historical roots of our ecologic crisis', *Science* 155 (1967), 1203-1207.
- Zanden, Jan Luiten van, 'De veranderende relatie tussen mens en natuur', in: Jan Luiten van Zanden en S.W. Verstegen (eds.), *Groene geschiedenis van Nederland*. Utrecht, 1993, 179-208.
- Zanden, Jan Luiten van, 'De markt voor natuur en milieu', *Economisch-Statistische Berichten* 83 (1998) 212-214.

Over de auteur

Kristian Mennen was als postdoctoraal onderzoeker verbonden aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. Hij deed onderzoek naar de politieke aspecten van natuurbescherming in Nederland en het Verenigd Koninkrijk in de periode 1930-1960, gefinancierd door een *Marie Skłodowska-Curie Fellowship* van de Europese Commissie. Tegenwoordig is hij docent aan de Universiteit Utrecht.

Dit project heeft financiering ontvangen van het onderzoeks- en innovatieprogramma Horizon 2020 van de Europese Unie onder Marie Skłodowska-Curie subsidieovereenkomst nr. 832350.